

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертаційну роботу
Кравченко Катерини Олександрівни
**«Суспільно-географічні особливості формування та розвитку
системи розселення Харківської області»,**

що подана на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук
за спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія

1. Актуальність обраної теми дослідження та її зв'язок із планами та напрямками науково-дослідних робіт наукових установ і організацій, державними та галузевими науковими програмами.

Розселення населення як процес, а системи розселення як фіксація його, є важливими категоріями суспільної географії, тому вивчення особливостей формування поселенської просторової структури до досягнення її сучасного стану дозволяє не тільки встановити рівень розвитку, але й передбачати її подальшу еволюцію. Будь-яка система розселення є не тільки каркасом для формування господарства регіону, але також найвищим рівнем просторової організації суспільства, що й зумовлює необхідність і важливість їхнього ретроспективно-географічного аналізу. Окрім того, системи розселення утворюють більш-менш складні ієрархічні структури, тому саме дослідження систем регіонального рівня дасть можливість сформулювати конкретні заходи демографічної та екістичної політики, яка б на перспективу спрямовувалася на трансформацію поселенської мережі до оптимальної моделі територіального розвитку.

Просторова організація населених пунктів Харківської області є важливою складовою національної системи розселення, а місто Харків виступає своєрідним потужним полюсом тяжіння не лише населення регіону, але й, водночас, сусідніх областей. Проте нерівномірність хорологічного розвитку як міських, так і сільських поселень на території дослідження та надмірне т. зв. демогеографічне панування над ними обласного центру зумовлюють значну кількість проблем у центр-периферійних взаємовідносинах, зокрема: диспропорцію інфраструктурного і торговельного забезпечення, депопуляцію міст і містечок, зникнення малих сіл та хуторів, депресивність периферійних районів тощо. Все вищезазначене дає нам підстави стверджувати, що проблеми, які розглядаються у даній дисертації відповідають запитам дня, тому її тема є актуальною.

Дисертаційна робота **Кравченко К. О.** виконана відповідно до пріоритетних напрямів роботи кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, зокрема наступних науково-дослідних тем: «Розробка методів просторового аналізу та прогнозу демографічного процесу й системи розселення регіону з

метою оптимізації (на прикладі Харківської області)» (ДР № 0116U000936), «Територіальне планування Харківської області на основі геодемографічного потенціалу» (ДР № 0116U000964), «Суспільно-географічне обґрунтування формування об'єднаних територіальних громад у Первомайському районі Харківської області» (ДР № 0117U004935).

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, їх достовірність і новизна.

Основні результати досліджень автора достатньою мірою обґрунтовані. Їхня наукова достовірність не викликає сумнівів, оскільки вони отримані завдяки аналітичній роботі. В основу дослідження покладені географічний, системний синергетичний, інформаційний та історичний методологічні підходи. Окрім того, обґрунтованість і достовірність результатів роботи і висновків, що сформульовані у дисертації, забезпечуються цілеспрямованим використанням і поєднанням наукових методів дослідження, зокрема, *загальнонаукових* (аналізу та синтезу, дедукції та індукції, моделювання, систематизації, формалізації тощо), *конкретнонаукових* (порівняльно-географічного, картографічного, демографо-статистичного, ГС-моделювання тощо) і *спеціальних* («ранг-розмір», ІФВ-моделювання, оціночно-прогностичного моделювання) Застосування різноманітних методів суспільно-географічного дослідження є достатнім для формулювання науково коректних висновків та рекомендацій.

При обґрунтуванні основних положень дисертації, з'ясуванні теоретико-методичних основ суспільно-географічного дослідження формування і розвитку систем розселення здобувач опрацювала значний масив літературних джерел (праці як вітчизняних, так і зарубіжних вчених), статистичної, аналітичної, картографічної інформації. Всі вони відбивають основні сучасні науково-теоретичні положення і засади суспільної географії та регіоналістики, географії населення, демогеографії, екістичної географії, теоретичні принципи геопросторової організації суспільства.

Структура дисертації, логічність та послідовність сформульованих у ній завдань, застосування широкого спектру методів виступають запорукою для досягнення поставленої мети та сприяють розкриттю предметно-об'єктної сутності дослідження.

Інформаційну базу дослідження склали статистичні дані та інформаційні матеріали Державної служби статистики України, Головного управління статистики у Харківській області, Харківської обласної державної адміністрації, районних державних адміністрацій, сільських, селищних і міських рад. Окрім того, необхідною складовою дисертаційного вишукування стали праці вітчизняних та зарубіжних авторів, довідкова література, результати власних

спостережень і розрахунків автора. При підготовці дисертації було опрацьовано 194 літературних джерела. Обробка табличного та графо-аналітичного (графіки та картосхеми) матеріалів здійснені за допомогою комп'ютерних технологій із використанням сучасного програмного забезпечення.

У роботі використані статистичні дані та інформаційні матеріали Державної служби статистики України, Головного управління статистики у Харківській області, Харківської обласної державної адміністрації, районних державних адміністрацій, сільських, селищних і міських рад, результати власних розрахунків автора

Аналіз суспільно-географічних особливостей утворення та подальшої динаміки поселенсько-розселенських систем детально проілюстрований 72 рисунками, з яких 37 – картосхеми, а 26 – графіки. Значна кількість статистичного матеріалу опрацьована на основі 8 таблиць, що мають місце в текстовій частині роботи та 25 таблиць у додатках. Окрім того, основний матеріал доповнюється 4 рисунками-схемами і 3 картосхемами, які розміщені у додатках.

Наукові положення, висновки та рекомендації, що наведені в роботі, мають високий ступінь обґрунтованості. Дисертація є оригінальною науковою працею, яка виконана на належному теоретичному і прикладному рівні. Вона має послідовну та виважену будову і для неї властива структурно-змістовна єдність і послідовність у розкритті проблеми, що досліджується. Вважаємо, що обсяг матеріалу є достатнім для обґрунтування наукових положень, висновків і рекомендацій, які запропоновані **Кравченко К. О.**

Виходячи з поставленої мети перед дисертаційною роботою: *встановлення просторово-часових тенденцій еволюції системи розселення та виявлення проблем і перспектив їхнього розвитку в Харківській області*, здобувач успішно вирішила наступні завдання, які відзначаються своєю науковою новизною:

вперше була обґрунтована система розселення як територіальна основа та функціональна складова регіональної соціогеосистеми, що характеризується як складна, відкрита, різнорівнева, ієрархічно підпорядкована система населених пунктів, для якої властиві інтенсивні суспільно-географічні, інформаційні та комунікаційні зв'язки (п. 1.2, с. 60, с. 66-67);

- завдяки методам ІФВ-моделювання та ГІС-аналізу *вперше* проведене моделювання процесу формування та розвитку системи розселення Харківської області, що дало можливість виявити її просторові особливості та часові тенденції динаміки (п. 3.1, с. 139-144; п. 3.2, с. 162-170, с. 174-176);

- для переходу до поліцентричної моделі просторового розвитку системи розселення Харківської області *вперше* розроблений прогноз її динаміки, для чого були обґрунтовані перспективні т. зв. «точки росту» (п. 3.6, с. 189-191);

Одним із важливих моментів новизни даної дисертаційної роботи стали питання, які здобувач *удосконалила*, зокрема:

поняттєво-термінологічний апарат дослідження систем розселення за рахунок авторських визначень понять: «система розселення», «заселенсько-розселенські процеси», «господарське освоєння території» (п. 1.2, с. 60-61);

- періодизацію формування та розвитку системи розселення Харківської області, зокрема виділені п'ять періодів з обґрунтуванням ключових аспектів трансформації системи розселення (п. 2.3, с. 101-121);

- завдяки включенню сальдо зовнішньої міграції методу оцінково-прогнозного моделювання міграційних процесів у регіоні (п. 3.5, с. 182-188);

Нарешті, у роботі, завдяки зусиллям Кравченко К. О., знайшли свій відбиток і питання, що отримали *подальший науковий розвиток*. Зокрема, до таких віднесемо:

методика суспільно-географічного дослідження регіональних систем розселення шляхом поєднання традиційних підходів, загальнонаукових, конкретнонаукових, спеціальних та оригінальних методів суспільно-географічного дослідження (п. 1.4, с. 86, п. 3.1, с. 142-145; п. 3.2, с. 162-167; п. 3.3, с. 174-176; п. 3.5, с. 181-183);

- дослідження процесу розселення населення Харківської області, включаючи чинники розселення людності, структуру системи розселення, класифікацію опорних каркасів розселення, місце Харківської області в національній системі розселення, проблеми та перспективи подальшої динаміки (п. 2.1, с. 89-93; п. 2.2, с. 98-100; п. 2.2, с. 44-45; п. 2.4, с. 122-127).

3. Значущість дослідження для науки і практики та шляхи його використання.

Отримані результати дисертаційного дослідження ***Кравченко К. О.*** мають важливе науково-теоретичне і практичне значення, цінність яких визначається комплексним підходом до вирішення поставлених завдань. Особистий внесок дисертантки у розвиток теорії суспільної географії полягає в обґрунтуванні системи розселення як територіальної основи та функціональної складової регіональної соціогеосистеми, вдосконаленні періодизації формування системи розселення Харківської області та методики оціночно-прогностичного моделювання міграційних процесів у регіоні. Теоретико-методичні результати дослідження можуть бути використані для проведення аналізу систем розселення інших регіонів.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що окремі положення дисертації були використані у науково-дослідній роботі держбюджетного та госпрозрахункового фінансування, зокрема у наступних:

науково-дослідній темі «Розробка методів просторового аналізу та прогнозу демографічного процесу й системи розселення регіону з метою оптимізації (на прикладі Харківської області)» (ДР № 0116U000936) (довідка № 0301-113 від 14.06.2018 р.) та роботах госпрозрахункового фінансування: «Територіальне планування Харківської області на основі геодемографічного потенціалу» (ДР № 0116U000964) (довідка № 0301-115 від 14.06.2018 р.), «Суспільно-географічне обґрунтування виділення об'єднаних територіальних громад у Первомайському районі Харківської області» (ДР № 0117U004935) (довідка № 0301-115 від 14.06.2018 р.).

Результати дослідження можуть використовуватися місцевими (міськими і районними) та обласними органами влади для розробки програм соціально-економічного розвитку міст та районів Харківської області. Окремі положення дисертаційного дослідження вже використані Харківським регіональним фондом підтримки підприємництва (довідка № 01-18/58/1 від 14.06.2018 р.) та районними органами місцевого самоврядування, зокрема Первомайською (довідка № 01-32/206 від 13.06.2018 р.) і Великобурлуцькою (довідка № 02-18/126 від 13.06.2018 р.) районними радами Харківської області.

Деякі положення дисертаційної роботи впроваджено в навчальний процес кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у викладанні навчальних курсів «Основи суспільної географії», «Інформаційна географія та ГІС», «Інформатика з основами геоінформатики» (акт впровадження від 14.06.2018 р.).

4. Оцінка змісту дисертації, її завершеності та оформлення.

Зміст дисертаційної роботи **Кравченко К. О.** викладений у логічній послідовності, складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

У вступі обґрунтована актуальність теми, сформульована мета, визначені завдання, окреслений об'єктно-предметний зміст роботи, звернута увага на методи дослідження, задекларована новизна отриманих результатів, указане їхнє практичне значення, відзначений особистий внесок здобувача, оголошена апробація результатів дисертаційного дослідження, узагальнені результати публікацій за темою дисертації та вказана її структура й обсяг.

Перший розділ «**Теоретико-методичні основи суспільно-географічного дослідження системи розселення регіону**» присвячений аналізу попередніх вишукувань систем розселення (п. 1.1.1, с. 27-39, п. 1.1.2, с. 39-41) та з'ясуванню поняттєво-термінологічного апарату дослідження регіональних систем розселення (п. 1.2, с. 41-61), обґрунтуванню регіональної системи розселення як об'єкта студій суспільної географії (п. 1.3, с. 61-67), розкриттю методики та

методів дослідження (п. 1.4, с. 67-86).

У другому розділі *«Формування системи розселення Харківської області»* йдеться про визначення місця системи розселення Харківської області у національному вимірі (п. 2.1, с. 89-93), виявлення проблем та перспектив формування об'єднаних територіальних громад у Харківській області (п. 1.2, с. 93-97,) проведення ретроспективного аналізу (п. 2.2, с. 97-100) та обґрунтування хронологічних періодів заселення Харківської області (п. 2.3, с. 101-121), визначення особливостей сучасної розселенської структури регіону (п. 2.4, с. 122-126), класифікацію міст Харківської області (п. 2.4, с. 127-130), особливості розселення населення (п. 2.4, с. 130-136).

«Просторово-часовим особливостям системи розселення Харківської області. Проблемам та перспективам її розвитку» присвячений третій розділ, де проведений просторово-статистичний аналіз розселення населення (п. 3.1, с. 139-141), його топологічний аналіз (п. 3.1, с. 142-144), виявлені особливості руху людності регіону (п. 3.1, с. 145-161), здійснене ІФВ-моделювання розселення населення та демографічних процесів у регіоні (п. 3.2, с. 162-70), виявлені перспективні «точки росту» поселенської системи області (п. 3.3, с. 170-176), здійснене групування міських соціогеосистем за результатами кластерного аналізу (п. 3.4, с. 177-181), змодельовані міграційні процеси в Харківській області (п. 3.5, с. 181-188), запропонований SWOT-аналіз розвитку системи розселення регіону (п. 3.6, с. 189-190) та рекомендації щодо її подальшого розвитку (п. 3.6, с. 190-191).

На чотирьох сторінках містяться загальні висновки до дисертаційної роботи, які сформульовані відповідно до поставлених завдань. Список використаних джерел достатньо повний та налічує 194 найменування, з яких 24 – англійською та німецькою мовами, займає 21 сторінку. Додатки стосуються переважно інформаційного матеріалу і розміщені на 47 сторінках.

5. Дискусійні положення, зауваження та пропозиції.

За загальної позитивної оцінки даної роботи необхідно звернути увагу на деякі положення, що не отримали належного розкриття у ній, а тому є дискусійними. Також у дисертації мають місце певні неточності та недоліки. Виходячи із зазначеного, вважаємо за необхідне наголосити на наступному:

1. У §1.1., *«Дослідження систем розселення у світовій науковій літературі»* (стор. 27-39) здобувач доволі детально розглядає публікації, які присвячені вказаній тематиці. Зокрема нею наводиться список учених (більше 70 осіб), які працювали над даною науковою проблематикою. Водночас аналіз поглядів такої когорти науковців торкається лише 48 з них. Окрім того, бажано було б зафіксувати якесь авторське бачення (серед такого різноманіття думок і

тверджень) на дослідження систем розселення, адже не дарма й сам §1.1 названий як *«Актуальність попередніх досліджень»*. §1.2 *«Дослідження населення Харківської області»* (стор. 39-41) охоплює лише 2 стор. друкованого тексту. На нашу думку, для кандидатської дисертації цього мало, хоча й у ньому розглянуто 10 публікацій. Це особливо стосується §1.3 *«Понятійно-термінологічний апарат дослідження»* (стор. 41-61), де йдеться, зокрема, про поняття *«розселення населення»*. Так, за різноманіттям наведених думок (17) автор повинна була би чітко задекларувати свої позиції щодо багатства дефініцій *„розселення населення”*, бо та структурна схема (рис.11, стор 45) не дає можливість у цьому переконатися. Аналогічна заувага, як до §1.2, стосується і §2.2 *«Ретроспективний аналіз розселення населення на території Харківської області»* (стор. 97-100), де матеріал викладений лише на 2,5 сторінках друкованого тексту. Не зрозуміло, чому такий достатньо часово осяговий ретроспективний аналіз великої за просторовими осягами Харківської області поданий так куцо.

2. На стор. 86 задекларовані 4 етапи побудови моделі міграційних процесів регіону. На жаль, у тексті дисертації, не розшифрований 4 етап (т.зв. «навчання» моделі), згідно якого мають розв'язуватися обернені задачі методом ретроспективного аналізу.

3. На нашу думку, деякі узагальнення у тексті дисертації є певною мірою декларативними. Скажімо, це стосується одного із тверджень, що *«децентралізаційна реформа у Харківській області здатна врегулювати внутрішньорегіональні міграційні процеси та уповільнити притік мігрантів до обласного центру за рахунок створення умов для самореалізації молоді у межах новостворених громад»* (стор.96). Виходячи з цього, виникають запитання про які саме йдеться міграційні процеси (маятникові?, сезонні?, постійні?), які саме умови сприятимуть самореалізації молоді?

4. Чому період первинного освоєння території (стор. 102-103) розпочинається IV тис. до. н. е, коли здобувач сама вказує, що територія Харківщини починає заселятися за доби пізнього палеоліту (стор. 102). Окрім того, вкрай обмежений обсяг §2.3.1 (1 сторінка друкованого тексту) не висвітлює особливостей залюднення регіону. Це є важливим у тому контексті, що у роботі наведений рис. 2.6 (стор. 103), де вказані археологічні культури тієї доби (дніпро-донецька, середньостогівська, ямна, катакомбна тощо), що за відповідного бажання могло б стати основою для проведення ретроспективно-географічного аналізу заселення Харківської області.

5. У §3.1 *«Сучасний стан і просторові особливості системи розселення Харківської області»* (стор.139-161) на сторінці 144 та у додатку В, табл. В2 обчислена пересічна відстань між сусідніми центрами регіону (яка становить 49,9

км) як середнє арифметичне. На наш погляд, варто було б подати цю відстань як середнє геометричне (46,8 км), що дозволило б даній величині зайняти місце у якнайтіснішій вибірці та унеможливити крайні величини (як максимальні, так і мінімальні) як випадкові.

6. У § 3.2 «ІФВ-моделювання системи розселення» наведені моделі поверхонь ІФВ розселення Харківської області на 1959 р. (рис.3.16, стор.163), на 1989 р. (рис. 3.17, стор. 164), на 2016 р. (рис.3.18, стор.165) та інші моделі (рис.3.19-3.20, стор. 166; рис. 3.21-3.32, стор. 168-169). Однак, на нашу думку, вони мало читабельні та бажають бути більше інформативними, оскільки як на рис. 3.16 побачити, що, скажімо, за моделлю з базовим радіусом у 16 км простежується формування зони взаємовпливу між смт Сахновщина, Кегичівка та Слобожанське. Ймовірно, всі картосхеми варто збільшити, подати на них підписи та вивести їх у додатки.

7. SWOT – аналіз (§3.6, стор. 188-191) є доволі провізоричним, оскільки він викладений на 2 стор. друкованого тексту. Окрім того, висновки у даному параграфі мають вигляд загальних декларацій. Наприклад, останній із абзаців на сторінці 191 пропонує, що для «розвитку сіл та сільських систем розселення необхідно вирішити проблему залучення трудових ресурсів (яким чином залучення?) у галузі сільського господарства (в якій галузі?), що дозволить не тільки знизити рівень безробіття (який рівень та на скільки?) в області, а й сприятиме розвитку перспективних с/г галузей (яких саме перспективних?), пожвавленню сіл (що за пожвавлення?).

6. Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій в опублікованих працях.

За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 30 наукових праць загальним обсягом 10,3 д. а., у тому числі 7,06 д. а. належать особисто автору. З-поміж вказаних праць 9 статей вийшли у фахових виданнях України загальним обсягом 5,82 д. а. (у т.ч. 3,59 д. а. – авторські), 3 статті – в інших наукових виданнях загальним обсягом 1,23 д. а. (у т.ч. 0,3 д. а. – авторські) та 17 – у матеріалах конференцій, конгресів і пленерів загальним обсягом 3,25 д. а. (у т.ч. 3,17 д. а. – авторські). У публікаціях відображено всі основні положення дисертації.

7. Ідентичність змісту автореферату і основних положень дисертації.

Структура і зміст дисертації та автореферату є ідентичними. Винесені положення до автореферату є основними.

8. Відповідність дисертації вимогам «Порядку присудження наукових ступенів...» та нормативним актам МОН України.

Дисертаційна робота *Кравченко К. О.* відповідає вимогам пп. 9, 11, 12,

13 «Порядку присудження наукових ступенів...», що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567 (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 656 від 19.08.2015 р. та № 1159 від 30.12.2015 р.) щодо дисертаційних робіт, які подаються на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук, інших нормативних актів МОН України та паспорту спеціальності.

9. Загальний висновок.

Дисертаційна робота **Кравченко Катерини Олександрівни** «Суспільно-географічні особливості формування та розвитку системи розселення Харківської області» присвячена актуальній темі, має наукове та практичне значення. Дисертація є завершеною самостійною науковою працею, в якій отримані нові науково обгрунтовані результати, що сукупно вирішують конкретне науково-практичне завдання – *визначення особливостей формування та розвитку системи розселення Харківської області та розробка рекомендацій щодо її переходу до поліцентричної моделі просторового розвитку*. Автор дисертаційної роботи – **Кравченко Катерина Олександрівна** – заслуговує присудження наукового ступеня кандидата географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія.

Офіційний опонент:

доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри фізичної географії,
геоморфології та палеогеографії
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

В. Круль

